

Identifying and Explaining the Components of the Identity of the Human Being from the Perspective of Nahj al-Balaghah

Ali Shiravani Shiri ¹ | Mokhtar Zakeri ²

DOR: 20.1001.1.22516972.1403.32.63.4.1

63

Vol. 32
Winter 2024
P.P: 91- 116

Research Paper

Received: 11 December 2021
Accepted: 27 February 2023
Published :26 January 2022
Revised: 22 August 2024

ISSN: 2251-6972
E- ISSN: 2645-5196

Abstract

The purpose of the present research is to analyze the individual and social aspects of the concept of politeness in the Quran and its educational functions. This research was conducted with a qualitative approach, using the library data collection method, inductive qualitative content analysis method, and using a three-stage coding system for data analysis. The findings show that politeness is generally mentioned in the Qur'an and can be explained by the centrality of man's relationship with God. These politeness behaviors include: the courtesy of thanking God, the courtesy of obeying divine commands, the courtesy of attending holy places and places of worship, and observing the courtesy of a certain time. Social politeness behaviors in the Qur'an also briefly include: a. Politeness towards divine saints, b. Courtesy towards parents such as thanking and praying for them, giving to them, obeying and getting permission to enter the parents' house c. Etiquette in society, such as hospitality etiquette, hospitality etiquette, conversation etiquette, etiquette in interaction with neighbors, and etiquette of a student in interaction with a teacher. According to examples and applications of politeness in the Holy Quran, the educational functions of politeness are also a. modeling b. Enhancing the relationship between man and God C. Enhancing the feeling of self-worth d. Promotion of personal identity e. Promotion of family relationships and. Promotion of social identity and Promotion of human social interactions.

Keywords: Holy Quran, Politeness, Individual Politeness, Social Politeness, Education.

1. Corresponding Author: Assistant Professor, Department of Educational Sciences, Farhangian University

Email address: ali_shiravani@cfu.ac.ir

2. Assistant Professor, Department of Educational Sciences, Farhangian University.

Cite this Paper: Shiravani Shiri, A & Zakeri, M . (2024). Identifying and Explaining the Components of the Identity of the Human Being from the Perspective of Nahj al-Balaghah

Publisher: Imam Hussein University

 Authors

This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0).

تحديد وإيضاح مكونات الهوية الإنسانية من وجهة نظر نهج البلاغة

على شيرواني شيرى | مختار ذاكري^٢ | مختار ذاكري^٢

DOR: 20.1001.1.22516972.1403.32.63.4.1

رقم
٦٣

المجلد ٣٣

الصفحة ١٤٤٦

I

ورقة البحث

I

تاريخ الاستلام: ١٤٤٣/٥/٠٨

تاريخ القبول: ١٤٤٤/٧/٠٨

تاريخ المراجعة: ١٤٤٣/٥/٢٤

تاريخ النشر: ١٤٤٦/٧/١٨

T

ISSN: 2251-6972
E- ISSN: 2645-5196

الملخص

يهدف البحث الحالي إلى الإيضاح والتعرّف على مكونات الهوية الإنسانية وتفسيرها من وجهة نظر نهج البلاغة. تم إجراء هذا البحث في نموذج نوعي ومعتمداً على نظرية البيانات التأسيسية وعلى منهج الترميز الاستقرائي للبيانات. وكان النموذج الذي تم تحليله هو النص الكامل لرسائل نهج البلاغة ومواعظه وحكمه الذي تمّ جمع البيانات بطريقه هادفة ومراعاة قاعدة الإشباع النظري. ومن أجل التحقق من صحة البحث، تم استخدام أسلوب تتبع التدقيق. كما أنه وبعد تطبيق رأي خمسة خبراء ومفكرين في مجال الهوية الإسلامية، تم تلخيص النتائج وإجراء التصحيحات اللازمة. من أجل التحقق من موثوقية وصحة النتائج، تم تعيين ضريب اتفاق الهادفين لوحدات التحليل المخصصة. وتشير نتائج البحث إلى إستنتاج إثنان وعشرين رمزا أساسياً يشمل الحكمة، والتفكير في الأمور، واكتساب المعرفة بالأمور، والتفكير في التاريخ، والتوجه نحو الخبرة، وقابلية التدريب، وتسيير الأمور بشكل مبدئي، والعمل المدرّوس، والثبات في الأمور، والتوكل على الله واليقين والاعتدال في الأمور والحفاظ على نقطة التوازن وتنمية المعنويات وضبط النفس والإخلاص في النوايا والأعمال والخضوع والإيمان بالله وتقدير الذات وتقييم الذات والاهتمام بأمور الدنيا والشعور بالالتزام. تم اعتبار المسؤولية وكذلك تم إحصاء تسعة رموز انتقائية بما في ذلك اكتساب المعرفة، والبراعماتية، والتعزيز الداخلي، والسعي إلى التوازن، وتحسين الذات، والتركيز في الله، والنظرة الذاتية، والدنيوية، والالتزام، كمكونات لبناء الهوية من منظور البلاغة.

الكلمات المفتاحية: الهوية، مكونات الهوية، نهج البلاغة، الامام على (ع).

Email: ali_shiravani@cfu.ac.ir

١. المؤلف المسؤول: أستاذ مساعد، قسم العلوم التربوية، جامعة فرهنجان، طهران، إيران

٢. أستاذ مساعد، قسم العلوم التربوية، جامعة فرهنجان، طهران، إيران.

اقتباس: شيرفاني شيرى، على وذاكري، مختار (١٤٠٣)، تحديد مكونات الهوية الإنسانية وشرحها من وجهة نظر نهج البلاغة، بحث في التربية الإسلامية

DOR /https://dorl.net/dor

والتدريب، ٣٣(٦٣)، ٩١-١١٦:

المؤلفون

الناشر: جامعة الامام الحسين (ع)

هذه المقالة متاحة لك بموجب رخصة المشاع الإبداعي (Creative Commons License- CC BY)

شماره
۶۳

سال سی یکم
زمستان ۱۴۰۲
صص: ۱۱۶ - ۹۱

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۹/۲۰
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۰۸
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۱۱/۰۶
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۶/۰۱

شاپا چاپی: ۶۹۷۲-۲۲۵۱
الکترونیکی: ۵۱۹۶-۲۶۴۵

شناسایی و تبیین مؤلفه‌های هویت‌ساز انسان از منظر نهج‌البلاغه

علی شیروانی شیرینی^۱ | مختار ذاکری^۲

DOR: 20.1001.1.22516972.1403.32.63.4.1

چکیده

هدف تحقیق حاضر شناسایی و تبیین مؤلفه‌های هویت‌ساز انسان از منظر نهج‌البلاغه است. این تحقیق در پارادایم کیفی و بر اساس نظریه داده بنیاد و از روش کدگذاری استقرایی داده‌ها انجام گرفته است. نمونه مورد تحلیل، کل متن نامه‌ها، خطبه‌ها و حکمت‌های نهج‌البلاغه بود که داده‌ها به شیوه‌ی هدفمند و با رعایت قاعده‌ی اشباع نظری گردآوری شد. به منظور اعتبارسنجی تحقیق از روش مسیر ممیزی استفاده شده است. همچنین نتایج پس از اعمال نظر پنج نفر از صاحب‌نظران و خبرگان عرصه هویت اسلامی، جمع‌بندی و اصلاحات لازم صورت گرفت. به منظور پایایی و اعتباریابی یافته‌ها، ضریب توافق نمره‌گذاران برای واحدهای تحلیل تخصیص داده‌شده صورت گرفت. یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که ۲۲ کد محوری شامل حکمت‌ورزی، اندیشه‌ورزی در امور، کسب آگاهی از امور، تأمل‌ورزی در تاریخ، تجربه‌محوری، تربیت‌پذیری، انجام اصولی و دقیق امور، عمل متفکرانه، استواری در امور، اتکال به پروردگار، یقین‌ورزی، میانه‌روی در امور، حفظ نقطه تعادل، پرورش روحیات درونی، خودکنترلی، اخلاص در نیات و اعمال، خضوع، خداباوری، خودارزشمندپنداری، خودارزیابی، توجه به امور دنیایی و احساس تعهد و مسئولیت و ۹ کد گزینشی شامل معرفت‌اندوزی، عملگرایی، استحکام‌سازی درونی، تعادل‌جویی، خودسازی، خدامحوری، خودنگری، دنیاداری، تعهدورزی به عنوان مؤلفه‌های هویت‌ساز از منظر نهج‌البلاغه احصا گردید.

کلیدواژه‌ها: هویت، مؤلفه‌های هویت‌ساز، نهج‌البلاغه، امام علی (ع)

Email: ali_shiravani@cfu.ac.ir

۱. نویسنده مسئول: استادیار، گروه علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

۲. استادیار، گروه علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.

استناد: شیروانی شیرینی، علی و ذاکری، مختار (۱۴۰۳)، شناسایی و تبیین مؤلفه‌های هویت‌ساز انسان از منظر نهج‌البلاغه، پژوهش در

مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۳۱(۶۱)، ۱۱۶-۹۱. DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.22516972.1403.32.63.4.1.91>

ناشر: دانشگاه جامع امام حسین (ع)

نویسندگان

این مقاله تحت لیسانس آفرینندگی مردمی (Creative Commons License- CC BY) در دسترس شما قرار گرفته است

مقدمه و بیان مسئله

در کنار قرآن کریم که کتاب هدایت و تربیت و ساختن انسان مطلوب خداوند علیم و حکیم است، نهج‌البلاغه برجسته‌ترین و مهم‌ترین کتاب در این زمینه از منظر اسلام است. نهج‌البلاغه مشتمل بر برگزیده‌ای از خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های منسوب به حضرت علی علیه السلام است که متناسب با شرایط و موقعیت‌های مختلف از سوی آن حضرت بیان شده است و سید رضی آن‌ها را در یک کتاب گردآورده و دسته‌بندی کرده است. خطاب حضرت در خطبه‌ها و نامه‌ها به افراد و جامعه هر چند در بافت و بستر شرایط آن زمان رخ داده است، اما به دلیل بنیادین بودن و جامعیت کلام که اشاره به حقیقت انسان فارغ از محدودیت زمان و مکان دارد، توصیه‌ها و آموزه‌های ایشان در هر زمان قابل استناد و استفاده است. با نگاهی تأملی به آموزه‌های نهج‌البلاغه می‌توان دریافت که هدف آن حضرت، در یک سطح موعظه و سفارش به افراد خاص می‌باشد و در سطحی گسترده‌تر، هدف ایشان تربیت افراد انسانی و جامعه و هدایت انسان‌ها برای ساخت هویت مطلوب انسانی است. بنابراین، نهج‌البلاغه، یکی از منابع غنی در شناخت انسان و چگونگی زیستن وی و هویت‌سازی است.

هویت در لغت به معنای «تشخص و حقیقت جزئی» (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۴/ ۲۰۸۶۶)، «شخصیت، ذات، آنچه موجب شناسایی شخص باشد و حقیقت چیز» (معین، ۱۳۸۶، ج ۲/ ۲۱۲۵) و «یژگی‌هایی که شخص بدان شناخته می‌شود» (عمید، ۱۳۹۰: ۱۲۱۲)، آمده است. هویت در واقع کلمه عربی است و در زبان فارسی به معنای «کیستی» و معادل انگلیسی آن "Identity" است و عبارت است از آن حقیقت جزئیه مشتمل بر صفات ذاتی که ممیز شخص یا شی از غیر است که از ترکیب ماهیت یعنی حقیقت کلی و تشخص حاصل می‌آید. مطابق این معنا، هویت اسلامی مرکب از حقیقت جزئیه و مؤلفه‌های مسلمانی است (عارف، ۱۳۸۹: ۱۱۱-۱۳۸).

در اصطلاح، «هویت مجموعه‌ای از شاخص‌ها و علایم در حوزه مؤلفه‌های مادی، زیستی، فرهنگی و روانی است که موجب شناسایی فرد از فرد، گروه از گروه یا اهلیتی از اهلیت دیگر و فرهنگی از فرهنگ دیگر می‌شود» (حاجیان، ۱۳۸۸: ۵۵). در اصطلاح تعلیم و تربیت، هویت به طور کلی برآیند مجموعه‌ای از بینش‌ها، باورها، گرایش‌ها، اعمال و صفات آدمی است و از این رو، نه

تنها امری ثابت و از پیش تعیین شده نیست، بلکه حاصل تلاش و توفیق شخص و البته تا حدودی متأثر از شرایط اجتماعی است. انسان، در واقع موجودی تلقی می‌شود که می‌تواند با تکیه بر فطرت و استعدادهای طبیعی خود و با استفاده از عقل و نیروی اختیار و اراده خویش، و در تعامل با موقعیت خویش به معرفت دست یابد. معرفت ایجاد شده می‌تواند زمینه میل و گرایش را در او فراهم سازد. بینش و گرایش درونی، زمینه باور و تکوین اراده را در وی فراهم می‌آورد و با عمل و تکرار آن، به تدریج هویتش شکل می‌گیرد. همین امور نیز، در هر گونه تحول هویت پس از تکوین اولیه آن نقش آفرین است (مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۱: ۱۶۸-۱۷۱).

در حوزه تعلیم و تربیت، موضوع هویت، از مهم‌ترین مباحث است و مورد توجه صاحب‌نظران امر تربیت است. «برخورداری از هویت مستقل و ممتاز در حیات فردی و جمعی آدمی به عنوان یک رکن اساسی در زندگی و کنشگری او محسوب می‌شود» (حاجیان، ۱۳۷۹: ۱۹۳-۲۲۸). با تعیین هویت، تعریف تربیت از انسان مطلوب، مشخص می‌شود و اهداف، اصول و روش‌های تربیتی متناسب با آن، تدوین می‌گردد. به همین دلیل هویت و هویت‌یابی یکی از مبانی تربیت قلمداد می‌شود که در ذیل مبانی انسان‌شناختی تربیت که از مهم‌ترین مبانی در نظام تعلیم و تربیت است، دسته‌بندی می‌شود. هر انسانی با توجه به ویژگی‌های فطری و استعدادهای الهی و تأثیر از عوامل وراثتی و بهره از عقل، هویتی را بدست می‌آورد که امری تدریجی، انعطاف‌پذیر و ناتمام است و در جهت تغییر و تحول و تکمیل شدن قدم برمی‌دارد و انسان با داشتن هویت و بینش، عقل و نگرش، اختیار و انتخاب، هم دارد. از دیگر مبانی انسان‌شناختی تربیت در ارتباط با موضوع این تحقیق، این حقیقت است که هویت دو وجه فردی و جمعی دارد و در انواع و جنبه‌های مختلف قابل تحقق است. وجه فردی؛ بعد اختصاصی هویت انسان را تشکیل می‌دهد، وجه جمعی؛ جنبه‌ی اجتماعی دارد و بعد مشترک زندگی انسان‌هاست که ارتباط گروهی و دادوستد در این بخش معنا می‌شود. البته هویت لایه‌های مختلفی دارد از جمله: (دینی، مذهبی، جنسی، ملی، خانوادگی) که هویت انسانی، دینی و مذهبی مهم‌ترین (مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۱: ۲۶۵-۲۷۱). بنابراین محور اصلی بحث انسان‌شناسی،

هویت وی است که در تعلیم و تربیت باید به طور اساسی مورد توجه قرار گیرد تا اهداف، اصول و روش‌های فرایند تربیت متناسب با شاخص‌های هویت انسان صورت گیرد.

یکی از چالش‌هایی که کشور همواره با آن در طول دوره‌های مختلف تاریخی مواجه بوده است، مسئله هویت است که امروزه به دلایلی از جمله جهانی شدن سبک زندگی، آسان بودن برقراری ارتباط به واسطه‌ی توسعه‌ی دنیای مجازی و متأثر بودن آن به وسیله‌ی تعاملات، به جای تجویزی بودن، بیش از هر دوره دیگری بایست مورد توجه قرار گیرد. در دوران معاصر پدیده‌هایی هم چون جهانی شدن، مدرنیته، مهاجرت، توسعه‌ی شهرنشینی، توسعه اقتصادی، تشکیلات اقلیت‌های جنسی و قومی، فضای مجازی، فناوری‌های نوین تولید مثل و شبیه‌سازی، جهان‌گردی، جنبش‌های مذهبی، جنبش‌های قومیتی و جنبش‌های جنسی، بیش از پیش، پدیده‌ی هویت را مسئله‌ساز کرده‌اند. جامعه‌ی ما نیز از جامعه‌ی جهانی، جدا نبوده و از عوامل فوق به‌ویژه رویارویی سنت با مدرنیته و حرکت به سمت جهانی شدن تأثیر پذیرفته است. منابع دینی ما، با توجه به رسالت حقیقی‌شان مبنی بر پرورش هویت الهی بشر، سرشار از رهنمودهایی پیرامون هویت مطلوب انسان هستند. متن نهج‌البلاغه به‌عنوان یکی از منابع غنی در این حوزه، با بیان مضامینی ارزشمندی در این خصوص، به نظر می‌رسد در بردارنده‌ی عناصر و مؤلفه‌های کلیدی‌ای از هویت باشد و از این‌رو نقش هویت‌آفرینی را ایفا کند که در این تحقیق این مقوله را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

تحولات سریع اجتماعی جوامع دنیا و تغییر و تحولات مختلف اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی که در سطح دنیا در حال رخ دادن است و البته تأثیرگذارتر از همه، گسترش فناوری ارتباطی و اطلاعاتی در عصر حاضر، از جمله موضوعاتی هستند که باعث می‌شود هویت در تعلیم و تربیت امروز مسئله باشد. در واقع هویت زمانی مسئله می‌شود که انسان در مواجهه با انتخاب‌های مختلف و متنوع و گسترده‌تر باشد. این انتخاب‌ها ممکن است شامل انتخاب سنت‌ها و فرهنگ‌ها تا انتخاب مذهب و حرفه و حتی ملیت افراد و سایر موضوعات باشد. هویت از بعد فردی نیز همواره مسئله بوده است و دغدغه این که من کیستم؟ معنای من چیست؟ از کجا آمده و به کجا باید بروم؟ چگونه باید زندگی و رفتار کنم؟ شرایط مطلوب و بهتر برای من چه خواهد بود؟ و این قبیل پرسش‌ها، همواره در طول تاریخ ذهن بشر را به خود مشغول داشته است. در حوزه

تربیت اسلامی، برای پاسخ به این پرسش‌ها، لازم است به مبانی فکری و مکتب اسلام توجه نمود و انسان مطلوب و مؤلفه‌های ساخت هویت وی را الگو قرار داد.

در این تحقیق مؤلفه‌های هویت‌ساز انسان مطلوب، با تحلیل خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های نهج‌البلاغه به عنوان یکی از منابع غنی زمینه‌ساز تعلیم و تربیت اسلامی، با روش کدگذاری استقرایی داده‌ها، شناسایی و تبیین می‌شود. بنابراین، این تحقیق با رویکردی تربیتی در پی پاسخ به این پرسش اصلی است که مؤلفه‌های هویت‌ساز از منظر نهج‌البلاغه کدام‌اند؟

مبانی نظری

هویت برآیند مجموعه‌ای از بینش‌ها، باورها، گرایش‌ها، اعمال و صفات آدمی است و نه تنها امری ثابت و از پیش تعیین شده نیست، بلکه حاصل تلاش و توفیق شخص و البته تا حدودی متأثر از شرایط اجتماعی است (مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۱: ۴۴۳). از آن جایی که هویت به عنوان یکی از مبنایی‌ترین موضوعاتی است که در مبانی و فلسفه تربیتی تمام نظام‌های تعلیم و تربیت دنیا قابل ملاحظه و مورد تاکید است، تحقیق در باره هویت اهمیت بسیار دارد. در نظام تعلیم و تربیت جمهوری اسلامی ایران نیز در مبانی تحول بنیادین نظری در فلسفه رسمی و عمومی، به عنوان یکی از مهمترین اسناد بالادستی، به مقوله با اهمیت هویت بسیار توجه شده است.

نهج‌البلاغه بعد از قرآن کریم از مهم‌ترین منابع معتبر دین مبین اسلام است و فهم آموزه‌های آن و عمل به آن‌ها در ابعاد مختلف زندگی، انسان و جامعه را به حیات طیبه که همان زندگی مطلوب مد نظر اسلام و قرآن و سیره پیامبر اسلام و ائمه معصومین علیهم‌السلام به عنوان مصادیق انسان کامل است رهنمون می‌کند.

هویت که به طور کلی برآیند تعامل اختیاری آدمی با مجموعه‌ای از عوامل و موانع مؤثر بر وجود اوست که در قالب ترکیبی از بینش‌ها، باورها، گرایش‌ها، تصمیمات، اعمال مداوم فردی و جمعی و آثار تدریجی آن‌ها به تدریج در درون خود فرد شکل می‌گیرد و به همین منوال متحول می‌گردد. هویت با تعبیر یادشده به عنوان یکی از مفاهیم کلیدی عام تربیت بر اساس دیدگاه اسلامی است. تربیت در این معنا «فرایند تعاملی زمینه‌ساز تکوین و تعالی پیوسته هویت متریان، به

صورتی یک پارچه و مبتنی بر نظام معیار اسلامی، به منظور هدایت ایشان در مسیر آماده شدن جهت تحقق آگاهانه و اختیاری مراتب حیات طیبه در همه ابعاد است» (مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۱: ۱۲۹-۱۳۹). با توجه به تعابیر یادشده از دو مفهوم اساسی "هویت" و "تربیت"، در تعلیم و تربیت اسلامی برای تحقق آن، ضروری است تا مؤلفه‌های هویت را از منابع معتبر دین مبین اسلام، استخراج نمود که در این تحقیق مؤلفه‌های اساسی هویت از منظر نهج‌البلاغه استخراج شده است.

شناسایی و تبیین مؤلفه‌های هویت‌ساز انسان مطلوب از منظر نهج‌البلاغه به عنوان یکی از مهمترین منابع تعلیم و تربیت اسلامی و به عنوان جامع‌ترین کتاب جهان اسلام بعد از قرآن کریم (یارمحمدی‌واصل، قنادی و غفاری، ۱۳۹۹)، می‌تواند به عنوان منبعی جهت درک موضوعات مختلف تربیتی مورد استناد قرار گیرد. از این رو، برای دستیابی به مبانی هویت در تعلیم و تربیت اسلامی شناسایی و تبیین مؤلفه‌های هویت‌ساز انسان از منظر نهج‌البلاغه، حائز اهمیت بسیار است.

پیشینه تحقیق

در زمینه تعلیم و تربیت اسلامی بر اساس آموزه‌های نهج‌البلاغه، تاکنون تحقیق‌های بسیاری به سرانجام رسیده است که هر کدام از بعد و زاویه‌ای خاص و با موضوعی مشخص از این دریای ژرف و غنی بهره‌ای گرفته‌اند. هرچند تحقیقی که مستقیماً به شناسایی و تبیین مؤلفه‌های هویت در نهج‌البلاغه، پرداخته باشد در پیشینه بررسی شده، وجود نداشت، اما در ارتباط با هویت انسانی و تربیت در نهج‌البلاغه تحقیق‌های بسیاری انجام شده است که به توجه به ارتباط با موضوع تحقیق حاضر به مواردی اشاره می‌شود.

زمانی، دلشاد تهرانی و امینی سولاری (۱۳۹۹) به تبیین نقش انگاره سفر در معناداری زندگی از منظر نهج‌البلاغه و مؤلفه‌های آن در ساحت‌های درونی انسان یعنی احساس، اراده و شناخت پرداخته‌اند. باور به مبدأ و معاد و جایگاه انسان از جمله مؤلفه‌های شناختی و احساس‌هایی مانند شوق، آرامش و امید از جمله مؤلفه‌های عاطفی و تعهد به سیر، فرصت‌جویی، غلبه بر موانع از جمله مؤلفه‌های ارادی گزارش شد.

نتایج و یافته‌های تحقیق رضایت و رضایت (۱۳۹۹)، با عنوان معرفت‌شناسی از دیدگاه امام علی (ع) با تأکید بر دلالت‌های تربیتی آن نشان داد که شرط علی کسب معرفت، هدایت الهی و شرط میانجی آن تقوای الهی و پیامدهای معرفت شامل تمیز حق از باطل، برخورداری از اجر شهید، کسب ایمان، حفظ دین، زهد، کسب فضیلت، کسب بصیرت، کسب معنویت، حکمت، آگاهی به زمان خویش، خداشناسی و آموزش است.

یعقوبی، عروتنی موفق و نادری پور (۱۳۹۹) در مقاله‌ای به واکاوی مفهوم خرد و ویژگی‌های افراد خردمند در پرتو نهج‌البلاغه پرداخته و نتایج تحقیق آنان حاکی از آن است که دیدگاه و نگرش امام علی (ع)، به مبحث خرد و ویژگی‌های افراد خردمند کاملاً مطابق با معیارهای شناخته‌شده در این زمینه می‌باشد و تعقل، بینش، تأمل، مدیریت زندگی و یادآوری که از اهداف و موضوعات مهم خرد است، مورد اهتمام امام علی (ع) نیز واقع شده است. همچنین نتایج تحقیق یادشده نشان می‌دهد که، میانه‌روی، گشودگی به تجارب، دوستی با دانایان، مشورت کردن، دوران‌دیشی، بصیرت، پرهیز از بیهوده‌گویی، آگاهی، یقین و کسب دانش، بارزترین ویژگی‌های افراد خردمند از منظر نهج‌البلاغه است.

نظری و خلیلی (۱۳۹۸) در تحقیقی با عنوان بررسی فرآیند نشانه‌شناسی اجتماعی در آموزه‌های علوی با تکیه بر نهج‌البلاغه با تکیه بر هویت و آداب معاشرت دریافتند که شاخصه‌های گوناگون نشانه‌شناسی آداب معاشرت و هویت در نهج‌البلاغه در قالب عواملی چون؛ خوراک، لحن کلام، اطوار و حالات، القاب، پوشش و یونیفورم‌ها و ... به اشکال مختلفی بروز یافته که نشان‌دهنده تنوع نشانه‌ها و توجه ویژه امام به درون‌مایه اجتماعی، فرهنگ و اعتقادات است. تقابل فرهنگی و اختلاف طبقاتی بین افراد فرادست و فرودست در زمینه غذا، پوشاک و مسکن، انعکاس مسائل اجتماعی، بهره‌گیری از شیوه‌های گوناگون ارتباط کلامی و غیر کلامی در شخصیت‌پردازی بین افراد در نهج‌البلاغه از جمله مواردی است که در این مقاله بدان پرداخته شده است.

فرازمندی، فقیهی و ناطقی (۱۳۹۸) موضوع اندیشه‌ورزی را در نهج‌البلاغه مورد تحقیق قرار داده و اهمیت و روش‌های پرورش اندیشه‌ورزی را مورد بررسی قرار داده‌اند. یافته‌ها حکایت از آن دارد که در نهج‌البلاغه توجه خاصی به تفکر و اندیشه‌ورزی شده است و این اصل بایستی بر همه امور و وجوه زندگی فرد و جامعه حاکم باشد. توجه جدی به اصل تفکر و اندیشه‌ورزی در

محتوای آموزش مدارس و استفاده از روش‌های متناسب با آن در امر تدریس از پیشنهاد‌های تحقیق نامبرده است (فرازمندی، فقیهی و ناطقی، ۱۳۹۸: ۱۷۱-۲۰۱). از منظر نهج‌البلاغه، انسان برترین مخلوق و محور و خلاصه آفرینش الهی است که برتری او نسبت به سایر موجودات به بعد الهی وی برمی‌گردد. طبیعت و فطرت خدایی انسان مانند بذره‌های بالقوه‌ای است که آغاز خلقت در او به ودیعت گذاشته شده است که باید شکوفا گردد. انسان باید در قبال همه فعالیت‌های خود احساس مسئولیت نماید. هر انسانی پاک از گناه بدنیا می‌آید و از حق آزادی برخوردار است مشروط بر اینکه آزادی او حق دیگران را نقض نکند. همه افراد بشر برادران نوعی یک دیگر هستند. برتری یک فرد بر دیگری تنها بر اساس تقوا و وظیفه‌شناسی است (فتحی و سلیمانی، ۱۳۹۵: ۹۱-۱۱۶).

مرزوقی و اناری‌نژاد (۱۳۸۶)، به موضوع تربیت اجتماعی از منظر نهج‌البلاغه پرداخته و ابعادی از هویت اجتماعی همچون همکاری، تعاون، رعایت حقوق دیگران و داشتن روابط مهرآمیز و معاشرت را در نهج‌البلاغه مورد توجه قرار داده‌اند. این تحقیق نیز به دلیل آن که به بعد اجتماعی هویت انسان اشاره دارد، در ارتباط با موضوع تحقیق حاضر است (مرزوقی و اناری‌نژاد، ۱۳۸۶: ۱۶۳-۱۹۲).

بررسی سوابق تحقیقی نشان می‌دهد که هرچند تحقیق‌های تربیتی بسیاری بر مبنای آموزه‌های نهج‌البلاغه انجام گرفته است و موضوعات نزدیک به موضوع انسان‌شناسی و هویت نیز تا حدی مورد تحقیق بوده است، که تنها از یک بعد یا زاویه به هویت و تشخص انسان نظر داشته‌اند. اما تاکنون تحقیقی علمی و منسجم در زمینه شناسایی و تبیین مؤلفه‌های هویت‌ساز انسان مطلوب از منظر نهج‌البلاغه، صورت نگرفته است. در این تحقیق مؤلفه‌های هویت‌ساز انسان مطلوب، با تحلیل خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های نهج‌البلاغه به عنوان یکی از منابع غنی زمینه‌ساز تعلیم و تربیت اسلامی، با روش کدگذاری استقرایی داده‌ها، شناسایی و تبیین می‌شود. بنابراین، این تحقیق با رویکردی تربیتی در پی پاسخ به این پرسش اصلی است که مؤلفه‌های هویت‌ساز انسان از منظر نهج‌البلاغه کدام‌اند؟

روش‌شناسی تحقیق

از آنجا که هدف این تحقیق، شناسایی و تبیین مؤلفه‌های هویت‌ساز انسان مطلوب از منظر نهج‌البلاغه است و برای این منظور به داده‌های کیفی - تفصیلی نیاز است، رویکرد کیفی در بررسی موضوع مورد مطالعه انتخاب گردید. نمونه مورد تحلیل، کل متن نامه‌ها، خطبه‌ها و حکمت‌های نهج‌البلاغه با ترجمه محمد دشتی است. در تجزیه و تحلیل داده‌ها در این تحقیق از روش تحلیل استقرایی مبنی بر نظام کدگذاری استفاده شده است. در روش استقرایی محقق با روش مقایسه مستمر (میکوت و مورهاوس، ۱۹۹۵)، به ساخت مفاهیم اقدام می‌کند؛ به این صورت که با نگاه اجمالی به داده‌ها، زمینه‌ی سازواری داده‌ها بررسی و به ساخت مفاهیم اقدام گردیده و هم‌زمان با ساخت مفاهیم، کدهای باز استخراج و کدهای مربوط به هر نکته مشخص می‌شوند. در مرحله‌ی بعد، با کنارهم‌قرار دادن کدهای باز و مقایسه‌ی مستمر داده‌ها، مفاهیم اولیه و بطور هم‌زمان مقوله‌های اولیه شکل گرفتند. سپس با استفاده از روش کدگذاری محوری، مقوله‌های مرکزی مشخص می‌شوند. در مرحله‌ی نهایی، محقق با استفاده از شیوه‌ی کدگذاری انتخابی به استخراج مقوله‌های اصلی و مفهوم‌پردازی اقدام می‌کند.

سوالات تحقیق

با توجه به این که هدف تحقیق حاضر شناسایی و تبیین مؤلفه‌های هویت‌ساز انسان مطلوب، با تحلیل خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های نهج‌البلاغه به عنوان یکی از منابع غنی زمینه‌ساز تعلیم و تربیت اسلامی است، پرسش تحقیق عبارت است از:

مؤلفه‌های هویت‌ساز انسان از منظر نهج‌البلاغه کدام‌اند؟

یافته‌ها

در پاسخ به پرسش تحقیق در خصوص مؤلفه‌های هویت‌ساز از منظر نهج‌البلاغه، با تحلیل انجام گرفته بر روی متن نامه‌ها، خطبه‌ها و حکمت‌های نهج‌البلاغه، پس از سه مرحله کدگذاری (کدهای باز، کدهای محوری و کدهای انتخابی) جدول زیر حاصل شد. هر یک از جدول‌های زیر برآمده از یک مرحله از کدگذاری است.

جدول ۱. مرحله کدگذاری باز از متن حکمت‌ها، خطبه‌ها و نامه‌ها

ردیف	عبارت متنی	کدهای باز
۱	حکمت و دانش را فراگیر از هر جا که باشد؛ چرا که حکمت در کنار دوستانش در سینه مؤمن جای می‌گیرد (حکمت/۷۹).	فراگیری حکمت
۲	قیمت و ارزش هر کس به اندازه کاری است که به خوبی می‌تواند انجام دهد (حکمت/۸۰).	انجام مناسب کار
۳	صبر و استقامت را در هر کار پیشه کنید، چرا که صبر نسبت به ایمان همچون سر است در مقابل تن، تن بی‌سر فایده ندارد و صبر بی‌ایمان نیز بی‌نتیجه است (حکمت/۸۱).	استقامت در کارها
۴	بی‌ارزش‌ترین دانش، دانشی است که سر زبان باشد و برترین علم، علمی است که در اعضا و جوارح آشکار است (حکمت/۸۱).	آشکارسازی دانش در رفتار
۵	اخباری را که می‌شنوید پیرامون آن تفکر کنید، تفکری برای عمل، نه تفکر برای روایت (حکمت/۹۸).	تفکر عملگرا
۶	ما جایگاه میانه و حد وسط هستیم، عقب‌افتادگان باید به ما ملحق شوند و تندروان غلوکننده باید به سوی ما بازگردند (حکمت/۱۰۹).	میانه‌روی در کارها
۷	هیچ سابقه شخصیتی چون تواضع نیست (حکمت/۱۱۳).	تواضع
۸	خوشا به حال کسی باطن او صالح و شایسته و اخلاق او نیک است (حکمت/۱۲۳).	شایستگی و نیکی درونی
۹	آن کس که قدر خود را نشناخت هلاک شد (حکمت/۱۴۹).	قدرشناسی از خود
۱۰	کسی که به حساب خودش برسد، سود می‌برد و کسی که از خویش غفلت کند زیان می‌بیند (حکمت/۲۰۸).	حسابرسی از خود
۱۱	کسی که از خدا بترسد ایمنی می‌یابد (حکمت/۲۰۸).	خدا ترسی
۱۲	کسی که عبرت گیرد، بینا می‌شود (حکمت/۲۰۸).	عبرت‌گیری
۱۳	کسی که بینا گردد، می‌فهمد و آن کس که فهم دارد دانا می‌شود (حکمت/۲۰۸).	فهم امور
۱۴	ای اسیران طمع و خواهش‌های نفس، کوتاه آید و باز ایستید، زیرا افراد متمایل به دنیا را جز حوادث سخت و صدای برخورد دندان‌های حوادث به خود نیاورد (حکمت/۳۵۹).	کنترل نفس
۱۵	ای مردم خود عهده‌دار تربیت نفس خویش باشید و آن را از کثش عادت‌ها باز دارید (حکمت/۳۵۹).	تربیت نفس

جدول ۱. مرحله کدگذاری باز از متن حکمت‌ها، خطبه‌ها و نامه‌ها

ردیف	عبارت متنی	کدهای باز
۱۶	آن کس که درونش را اصلاح کند، خداوند ظاهرش را اصلاح می‌نماید و هرکس برای دینش کار کند، خداوند دنیایش را کفایت می‌کند (حکمت/۴۲۳).	اصلاح درونی
۱۷	انسان مؤمن قسمتی از زندگی خود را صرف مناجات با پروردگارش می‌نماید (حکمت/۳۹۰).	مناجات با پروردگار
۱۸	انسان مؤمن قسمتی از زندگی خود را در طریق اصلاح معاش و زندگی به کار می‌گیرد (حکمت/۳۹۰).	اصلاح معاش
۱۹	انسان مؤمن قسمتی از زندگی خود را برای بهره‌گیری از لذت‌های حلال و دلپسند می‌پردازد (حکمت/۳۹۰).	بهره‌گیری صحیح از امور دنیایی
۲۰	ثمره تفریط و کوتاهی پشیمانی است و ثمره دوراندیشی، سلامت (حکمت/۱۸۱).	دوری از تفریط
۲۱	هرکس به عیب خود بنگردد او را از عیب‌جویی دیگران باز می‌دارد (حکمت/۳۴۹).	عیب‌یابی از خود
۲۲	هرکس به آنچه خدا روزیش داده راضی شود، بر آنچه از دست داده، اندوهناک نشود (حکمت/۳۴۹).	رضایت از مشیت الهی
۲۳	کسی که بی‌مقدمه به سراغ کارهای سخت برود هلاک می‌گردد (حکمت/۳۴۹).	پیش‌اندیشی
۲۴	ارزش و مقام هرکس به اندازه همت اوست (حکمت/۳۴۹).	همت
۲۵	عفت هرکس به اندازه غیرت اوست (حکمت/۳۴۹).	غیرت
۲۶	کسی که برای خود شخصیت قائل است، شهواتش در پیش او خوار و ذلیل خواهند بود (حکمت/۴۴۹).	احساس تشخیص
۲۷	بندگان را آزاد گذارده‌اند تا فکر و اندیشه خود را برای یافتن حق به کار برند (خطبه/۸۳).	بکارگیری فکر و اندیشه
۲۸	محبوب‌ترین بندگان نزد خداوند کسی است که او را در راه پیروزی بر هوس‌های سرکش نفس یاری کرده است (خطبه/۸۷).	غلبه بر هوای نفس
۲۹	آن کس که جامه زیرینش اندوه در برابر مسئولیت‌ها است (خطبه/۸۷).	مسئولیت‌پذیری

جدول ۱. مرحله کدگذاری باز از متن حکمت‌ها، خطبه‌ها و نامه‌ها

ردیف	عبارت متنی	کدهای باز
۳۰	آن کس که جامه رویینش ترس از خدا است (خطبه/ ۸۷).	ترس از خدا
۳۱	آنچنان که چراغ هدایت در قلبش روشن شده و راه هدایت را با بصیرت دیده (خطبه/ ۸۷).	بصیرت
۳۲	آنچنان که چراغ هدایت در قلبش روشن شده در آن گام گذاشته (خطبه/ ۸۷).	عمل در مسیر صحیح
۳۳	آنکس که از امواج متلاطم دریای شهوات گذشته است (خطبه/ ۸۷).	غلبه بر شهوت
۳۴	برای خدا اعمال خویش را خالص کرده آنچنان که خداوند خلوص او را پذیرفته است (خطبه/ ۸۷).	خلوص در عمل
۳۵	بدن و پیکرهاشان مشغول انجام وظیفه و عمل است (خطبه/ ۱۹۲)	انجام وظایف محوله
۳۶	در کسب و کار میانه‌روی را پیشه کن؛ نه حرص داشته باش و نه طمع (خطبه/ ۲۲۵)	میانه‌روی در کسب و کار
۳۷	همانا تو را به ترس از خدا سفارش می‌کنم که پیوسته در فرمان او باشی (خطبه/ ۳۱).	ترس از خدا
۳۸	دلت را با یاد خدا زنده کنی (خطبه/ ۳۱).	یاد خدا
۳۹	به ریسمان او چنگ زنی، چه وسیله‌ای مطمئن‌تر از رابطه تو با خداست اگر سر رشته آن را در دست‌گیری (خطبه/ ۳۱).	رابطه با خدا
۴۰	دلت را با اندرز نیکو زنده کن، هوای نفس را با بی‌اعتنایی به حرام بمیران (خطبه/ ۳۱).	میراندن هوای نفس
۴۱	جان را با یقین نیرومند کن، و با نور حکمت روشنائی بخش (خطبه/ ۳۱).	یقین و حکمت
۴۲	با بررسی تحولات ناگوار دنیا به او آگاهی بخش (خطبه/ ۳۱).	آگاهی بخشی
۴۳	تاریخ گذشتگان را بر او بنما، و آنچه که بر سر پیشینیان آمده است به یادش (خطبه/ ۳۱).	یادآوری تاریخ
۴۴	در جاده‌ای که از گمراهی آن می‌ترسی قدم مگذار، زیرا خودداری به هنگام سرگردانی و گمراهی، بهتر از سقوط در تباهی هاست (خطبه/ ۳۱).	پرهیز از انتخاب راه تردیدآمیز
۴۵	خود را برای استقامت برابر مشکلات عادت ده، که شکیبایی در راه	استقامت مقابل

جدول ۱. مرحله کدگذاری باز از متن حکمت‌ها، خطبه‌ها و نامه‌ها

ردیف	عبارت متنی	کدهای باز
	حق عادی پسندیده است (خطبه/۳۱).	مشکلات
۴۶	در تمام کارها خود را به خدا واگذار، که به پناهگاه مطمئن و نیرومندی رسیده‌ای (خطبه/۳۱).	توکل به خدا
۴۷	در دعا با اخلاص پروردگارت را بخوان، که بخشیدن و محروم کردن به دست اوست (خطبه/۳۱).	اخلاص
۴۸	آنچه از تجربیات آنها نصیب ما شد، به تو هم رسیده، و برخی از تجربیاتی که بر ما پنهان مانده بود برای شما روشن گردد (خطبه/۳۱).	توجه به تجربیات
۴۹	درست است که من به اندازه پیشینیان عمر نکرده‌ام، اما در کردار آنها نظر افکندم، و در اخبارشان اندیشیدم (خطبه/۳۱).	اندیشه‌ورزی در تاریخ
۵۰	با مطالعه تاریخ آنان، گویا از اوّل تا پایان عمرشان با آنان بوده‌ام، (خطبه/۳۱).	مطالعه تاریخ
۵۱	آگاه شدن و استوار ماندن را ترجیح دادم، تا تسلیم هلاکت‌های اجتماعی نگردی (خطبه/۳۱).	آگاهی اجتماعی
۵۲	استوار ماندن را ترجیح دادم، تا تسلیم هلاکت‌های اجتماعی نگردی (خطبه/۳۱).	ثابت قدمی
۵۳	همانگونه که تو در باره خویشتن می‌اندیشی، نسبت به خودشان می‌اندیشیدند (خطبه/۳۱).	اندیشیدن در خود
۵۴	تلاش آنان در این بود که آنچه را شناختند انتخاب کنند (خطبه/۳۱).	انتخاب آگاهانه
۵۵	تلاش کن تا درخواست‌های تو از روی درک و آگاهی باشد (خطبه/۳۱).	درخواست آگاهانه
۵۶	در راه او با اشتیاق عمل کن تا پیروز شوی (خطبه/۳۱).	عمل مشتاقانه
۵۷	از هر کاری که تو را به شک و تردید اندازد، یا تسلیم گمراهی کند بپرهیز و چون یقین کردی دلت روشن و فروتن شد (خطبه/۳۱).	پرهیز از پیروی از تردید
۵۸	اندیشه‌کن در آنچه که برای تو تفسیر می‌کنم (خطبه/۳۱).	اندیشه‌ورزی
۵۹	پس به قدرتی پناه بر که تو را آفریده (خطبه/۳۱).	پناه‌بردن به خدا
۶۰	من تو را از دنیا و تحولات گوناگونش، و نابودی و دست به دست گردیدنش آگاه کردم (خطبه/۳۱).	آگاهی‌بخشی

جدول ۱. مرحله کدگذاری باز از متن حکمت‌ها، خطبه‌ها و نامه‌ها

ردیف	عبارت متنی	کدهای باز
۶۱	برای دنیا و آخرت مثال‌ها زدم، تا پند پذیری، و راه و رسم زندگی پیاموزی (خطبه/۳۱).	پندپذیری
۶۲	بیش از تحمل خود بار مسئولیت‌ها بر دوش من، که سنگینی آن برای تو عذاب‌آور است (خطبه/۳۱).	حفظ تعادل در پذیرش مسئولیت
۶۳	پسرم، کمر همت را بسته نگهدار (خطبه/۳۱).	همت
۶۴	خداوند تو را از حالات دنیا آگاه کرده، و دنیا نیز از وضع خود تو را خیر داده (خطبه/۳۱).	آگاهی از امور دنیا
۶۵	در به دست آوردن دنیا آرام باش (خطبه/۳۱).	ملاطبت در مواجهه با امور دنیایی
۶۶	در مصرف آنچه به دست آوردی نیکو عمل کن (خطبه/۳۱).	عمل شایسته
۶۷	برده دیگری مباش، که خدا تو را آزاد آفرید (خطبه/۳۱).	آزادی
۶۸	حفظ عقل، پند گرفتن از تجربه‌هاست (خطبه/۳۱).	پندپذیری از تجربه
۶۹	کسی که میانه‌روی را ترک کند از راه حق منحرف می‌گردد (خطبه/۳۱).	میانه‌روی
۷۰	استوارترین وسیله‌ای که می‌توانی به آن چنگ زنی، رشته‌ای است که بین تو و خدای تو قرار دارد (خطبه/۳۱).	اتصال به رشته الهی
۷۱	از کیف‌هایی که در اثر کردار بد و کارهای ناپسند بر امتهای پیشین واقع شده بر حذر باشید (خطبه/۳۱).	تأمل در کردار گذشتگان
۷۲	از یارانی که در فکر و نظر ضعیف هستند برحذر باش (نامه/۶۹).	همنشینی با افراد متفکر
۷۳	از یارانی که عمل آنها ناشایسته است برحذر باش (نامه/۶۹).	عمل شایسته
۷۴	هر حال باید آنها را به انجام رسانی و تعهد خود را به موقع ادا کنی (نامه/۶۹).	تعهدورزی
۷۵	زمام هوا و هوس خویش را در دست گیر، و آنچه برای حلال نیست نسبت به خود بخل روا دار (نامه/۵۳).	کنترل هوا و هوس
۷۶	قلب خویش را نسبت به ملت خود مملو از رحمت و محبت و لطف کن (نامه/۵۳).	مهرورزی
۷۷	از میان آنها افرادی را که با تجربه‌تر و پاک‌تر و پیشگام‌تر در اسلام‌اند	گزینش تجربه مفید

جدول ۱. مرحله کدگذاری باز از متن حکمت‌ها، خطبه‌ها و نامه‌ها

ردیف	عبارت متنی	کدهای باز
	برگزین (نامه/۵۳).	
۷۸	آنچه موجب تقرّب تو به خداوند می‌شود، بطور کامل و بدون نقص و عیب به انجام رسان (نامه/۵۳).	تقرب به خداوند
۷۹	وقتی تعهد پناه‌دادن را به او دادی، جامه وفا را بر عهد خویش بپوشان و تعهدات خود را محترم بشمار (نامه/۵۳).	متعهدبودن
۸۰	مخصوصاً توجه به زیانت داشته باش که سخنی بدون فکر نگوئی (نامه/۵۳).	گفتارمتفکرانه
۸۱	هرگز حاکم بر خویشتن نخواهی بود جز این که فراوان به یاد قیامت و بازگشت به سوی پروردگار باشی (نامه/۵۳).	به یادخدابودن

همانطور که در جدول فوق ملاحظه می‌گردد، ۸۱ کد مفهوم اولیه به عنوان کدهای باز از متن نهج‌البلاغه استخراج و احصا گردید که به تفکیک به آن‌ها اشاره شد. در ادامه بر اساس اصل مقایسه مستمر داده‌ها و اصل استقرا، به صورت‌بندی کدهای محوری و گزینشی بر اساس کدهای باز حاصل آمده می‌پردازیم. ابتدا کدهای محوری بر اساس اصل استقرا و شناسایی شباهت‌ها و تفاوت‌های کدهای باز احصا گردیده و سپس کدهای گزینشی نیز مطابق با فرایند استقرا و برمبنای کدهای محوری شناسایی و تدوین شدند.

جدول ۲. مرحله کدگذاری محوری و کدگذاری گزینشی برمبنای کدهای باز

کدهای باز	کدهای محوری	کدهای گزینشی
بصیرت	حکمت‌ورزی	معرفت‌اندوزی
فراگیری حکمت		
یقین و حکمت		
فهم امور	اندیشه‌ورزی در امور	
پیش‌اندیشی		
اندیشیدن در خود		
اندیشه‌ورزی		
گفتار متفکرانه	کسب آگاهی از امور	
آگاهی‌بخشی		

جدول ۲. مرحله کدگذاری محوری و کدگذاری گزینشی بر مبنای کدهای باز

کدهای گزینشی	کدهای محوری	کدهای باز
		آگاهی اجتماعی
		همنشینی با افراد متفکر
		آگاهی دادن
		آگاهی‌یابی
		درخواست آگاهانه
		بکارگیری فکر و اندیشه
	تأمل و رزی در تاریخ	یادآوری تاریخ
		اندیشه در تاریخ
		مطالعه تاریخ
		تامل در اوضاع گذشتگان
	تجربه محوری	توجه به تجربیات
		گزینش تجربه جدید
	تربیت‌پذیری	پندپذیری
		پندپذیری از تجربه
عبرت‌گیری		
عملگرایی	انجام اصولی و دقیق امور	انجام مناسب کار
		انجام وظایف محوله
		عمل مشتاقانه
		عمل شایسته
	عمل متفکرانه	آشکارسازی دانش در رفتار
		تفکر عملگرا
		عمل در مسیر صحیح
استحکام‌سازی درونی	استواری در امور	استقامت در کارها
		همت
		غیرت
		ثابت قدمی
		استقامت مقابل مشکلات

جدول ۲. مرحله کدگذاری محوری و کدگذاری گزینشی بر مبنای کدهای باز

کدهای گزینشی	کدهای محوری	کدهای باز
	اتکال به پروردگار	پناه بردن به خدا
		توکل به خدا
	یقین‌ورزی	پرهیز از انتخاب راه تردیدآمیز
		پرهیز از پیروی از تردید
تعادل‌جویی	میان‌روی در امور	میان‌روی در کارها
		میان‌روی در کسب و کار
		میان‌روی
	حفظ نقطه تعادل	دوری از تفریط
		حفظ تعادل در پذیرش مسئولیت
		ملازمت در برخورد با امور دنیایی
خودسازی	پرورش روحیات درونی	اصلاح درونی
		شایستگی و نیکی درونی
		احساس تشخیص
		مهرورزی
	خودکنترلی	کنترل نفس
		تربیت نفس
		غلبه بر هوای نفس
		میراندن هوای نفس
		کنترل هوا و هوس
		خلوص در عمل
	اخلاص در نیات و اعمال	اخلاص
		تواضع
		خداترسی
خدا‌محوری	خضوع	رضایت از مشیت الهی
		ترس از خدا
		پادخدا
	خدا‌باوری	اتصال به رشته‌الهی

جدول ۲. مرحله کدگذاری محوری و کدگذاری گزینشی بر مبنای کدهای باز

کدهای باز	کدهای محوری	کدهای گزینشی
تقرب به خداوند		
به یاد خدا بودن		
مناجات با پروردگار		
رابطه با خدا		
قدرشناسی از خود	خودارزشمندپنداری	خودنگری
حسابرسی از خود	خودارزیابی	
عیب‌یابی از خود		
اصلاح معاش	توجه به امور دنیایی	دنیاداری
بهره‌گیری صحیح از امور دنیایی		
تعهدمندی	احساس تعهد و مسئولیت	تعهدورزی
متعهدبودن		

مطابق با جدول فوق، ۲۲ کد محوری شامل حکمت‌ورزی، اندیشه‌ورزی در امور، کسب آگاهی از امور، تأمل‌ورزی در تاریخ، تجربه‌محوری، تربیت‌پذیری، انجام اصولی و دقیق امور، عمل متفکرانه، استواری در امور، اتکال به پروردگار، یقین‌ورزی، میانه‌روی در امور، حفظ نقطه تعادل، پرورش روحیات درونی، خودکنترلی، اخلاص در نیات و اعمال، خضوع، خداباوری، خودارزشمندپنداری، خودارزیابی، توجه به امور دنیایی و احساس تعهد و مسئولیت و ۹ کد گزینشی شامل معرفت‌اندوزی، عملگرایی، استحکام‌سازی درونی، تعادل‌جویی، خودسازی، خدامحوری، خودنگری، دنیاداری، تعهدورزی به عنوان مؤلفه‌های هویت‌ساز از منظر نهج‌البلاغه بر اساس مقایسه و تجمیع ۸۱ کد باز احصا گردید.

نتیجه‌گیری

هدف تحقیق حاضر شناسایی و تبیین مؤلفه‌های هویت‌ساز انسان مطلوب، با تحلیل خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های نهج‌البلاغه به عنوان یکی از منابع غنی زمینه‌ساز تعلیم و تربیت اسلامی، با روش کدگذاری استقرایی داده‌ها، بود. در پاسخ به این پرسش اصلی که مؤلفه‌های هویت‌ساز از منظر نهج‌البلاغه کدام‌اند؟، تحلیل و کدگذاری استقرایی داده‌ها نشان داد که مؤلفه‌های چون الف.

معرفت اندوزی، ب. عملگرایی، پ. استحکام‌سازی درونی، ت. تعادل‌جویی، ج. خودسازی، د. خدامحوری، ه. خودنگری، و. دنیاداری، ی. تعهدورزی به عنوان مؤلفه‌های گزینشی هویت‌ساز از منظر نهج‌البلاغه از داده‌ها، استخراج شد. در ادامه، به بسط و تبیین هر یک از مؤلفه‌ها به طور مجزا، پرداخته می‌شود.

۱. معرفت‌اندوزی

مؤلفه‌ی معرفت‌اندوزی در شش محور ۱. حکمت‌ورزی، ۲. اندیشه‌ورزی در امور جاری، ۳. کسب آگاهی از امور، ۴. تأمل‌ورزی در تاریخ، ۵. تجربه‌محوری و ۶. تربیت‌پذیری، قابل بحث و بررسی است.

در تبیین این مؤلفه مهم می‌توان اظهار داشت که برخورداری از حکمت، اندیشه‌ورزی در امور جاری و تأمل‌ورزی در تاریخ و تجربه، منظومه‌ای از دانش و معرفت در ذهن انسان ایجاد می‌کند که به واسطه آن انسان ترغیب به انجام کارهای معقول و مطلوب شده و او را از کار ناشایست و زشت باز می‌دارد. هم‌چنین انسان را در قضاوت و حکم‌کردن و درست‌داوری کردن در موقعیت‌های دشوار که مقدمه لازم برای تصمیم‌گیری و عمل درست است، یاری می‌کند. معرفت‌اندوزی در شناخت بهترین چیزها یا برترین دانش‌ها و دست یافتن به حقیقت به یاری علم و عقل می‌آید و به انسان کمک می‌کند تا کردارش را از روی تعقل و تدبیر انجام می‌دهد. نتایج این بخش از تحقیق با نتایج تحقیق رضایت و رضایت (۱۳۹۹) همسویی دارد. براساس توصیه حضرت علی (ع) به این است که «حکمت و دانش را فراگیر از هر جا که باشد؛ چرا که حکمت در کنار دوستانش در سینه مؤمن جای می‌گیرد» (حکمت/۷۹) و «جان را با یقین نیرومند کن، و با نور حکمت روشنائی بخش» (خطبه/۳۱)، می‌توان این مؤلفه را به عنوان یکی از مؤلفه‌های اساسی در ساخت بعد شناختی و معرفتی شخصیت و هویت دانست. قرآن کریم نیز به کرات توصیه به حکمت، اندیشه‌ورزی در امور جاری و تأمل‌ورزی در تاریخ و تجربه و در کل معرفت‌اندوزی دارد. براساس آیات قرآن، پیامبران برانگیخته شده‌اند تا به مردم کتاب و حکمت بیاموزند «لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ» (آل عمران / ۱۶۴). یقیناً خدا بر مؤمنان منت نهاد که

در میان آنان پیامبری از خودشان برانگیخت که آیات او را برای آنان می‌خواند و پاکشان می‌کند و کتاب و حکمت به آنان می‌آموزد، و به راستی که آنان پیش از آن در گمراهی آشکاری بودند.

۲. عملگرایی

عمل انسان نمودی از تشخیص و هویت وی است. در حقیقت تکیه‌گاه تعلیم و تربیت اسلامی، عمل است. اسلام انسان را متوجه می‌کند که سرنوشت او را عمل تعیین خواهد کرد. هر عمل نیز در فرایند انجام آن، سه ویژگی دارد: خوب بودن عمل، نیت خالص داشتن و مراقبت از کیفیت عمل. یعنی عمل بیش از آن که به اندازه و مقدار آن مربوط باشد، به کیفیت و چگونگی آن ارتباط دارد (دانشنامه نهج‌البلاغه، جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۴). تحلیل داده‌های این تحقیق حاکی از آن است که مؤلفه عملگرایی در دو محور ۱. انجام اصولی و دقیق امور و ۲. عمل متفکرانه قابل بحث و بررسی است.

انجام اصولی و دقیق امور نشان از قدرت طراحی و برنامه‌ریزی فرد و توان وی در اجرایی کردن و عملیاتی نمودن برنامه‌های طراحی شده است. عمل متفکرانه نیز مؤید این حقیقت است که عمل و کنش انسان مبتنی بر اهداف، معیارها و اصول خاصی است و بدون هدف و بی‌برنامه نیست. بنابراین، در تعلیم و تربیت اسلامی، عملگرایی با این مشخصات یکی از مؤلفه‌های اساسی هویت است.

این مؤلفه هویت با تعریف هویت از منظر مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم تربیت رسمی و عمومی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۱: ۲۶۸-۲۷۱) از این جهت که هویت حاصل تلاش و توفیق شخص است و آدمی با ایمان و تکوین اراده و تصمیم معطوف به عمل و با عمل و تکرار آن، به تدریج هویتش شکل می‌گیرد، هم‌معنا است.

۳. استحکام‌سازی درونی

استحکام‌سازی درونی از مؤلفه‌های هویت‌ساز در نهج‌البلاغه است که در سه محور ۱. استواری در امور، ۲. اتکال به پروردگار و ۳. یقین‌ورزی قابل تبیین است. یکی از لزومات موفقیت در انجام کارهای اساسی و مهم، استواری و استقامت و صبوری در فرایند اقدام و انجام آن عمل تا رسیدن به نتیجه مطلوب است. در نهج‌البلاغه این ویژگی مورد

توجه قرار گرفته است. امام علی (ع) می‌فرمایند: «صبر و استقامت را در هر کار پیشه کنید» (حکمت/۸۱). البته از دیگر مشخصه‌هایی که سبب‌ساز این استقامت و استواری در فرایند و مسیر اقدام به عمل در انسان است توکل به خدا و یقین از استعانت خداوند است. در حقیقت با توکل به خداوند و استعانت از وی در او در انجام امور و یقین به پشتوانه حمایتی او، انسان را در مسیر انجام اعمال استوار و در مواجهه با مشکلات احتمالی، صبور و شکیبا می‌سازد. بنابراین، در تربیت اسلامی مبتنی بر نهج‌البلاغه، استحکام‌سازی درونی با محوریت استواری در امور، اتکال و یقین به آفریدگار عظیم، از مؤلفه‌های هویت‌ساز است.

۴. تعادل جویی

میان‌روی در امور و حفظ نقطه تعادل محورهای مؤلفه تعادل‌جویی هستند که در ساخت هویت انسانی مورد نظر نهج‌البلاغه، نقش دارند. امام علی (ع) می‌فرمایند: «بیش از تحمل خود بار مسئولیت‌ها بر دوش منه، که سنگینی آن برای تو عذاب آور است» (خطبه/۳۱). همچنین در جایی دیگر رفتار خود و معصومین (علیهم‌السلام) را به عنوان الگوی دستیابی به تشخیص و هویتی متعادل مطرح فرموده‌اند که «ما جایگاه میانه و حدّ وسط هستیم، عقب افتادگان باید به ما ملحق شوند و تندروان غلوّ کننده باید به سوی ما باز گردند» (حکمت/۱۰۹).

تعادل‌جویی در واقع همان رعایت عدالت است و عدالت در نهج‌البلاغه به عنوان یک اصطلاح خاص، به معنای «میزان، میان‌روی، حق، ضد‌جور، انصاف و گذاشتن هر چیز در محل خود است» (افضلی، ۱۳۹۳: ۱-۱۸).

هرچند مؤلفه تعادل‌جویی و اعتدال به معنای دوری از افراط و تفریط مورد پذیرش همه منابع دینی است، اما در دین مبین اسلام، توجه این مؤلفه بسیار شاخص‌تر و مورد تأکید است. اعتدال‌گرایی سبک زندگی اسلامی به معنای میان‌روی در بُعد فردی و تعادل در بُعد اجتماعی در همه مؤلفه‌های زندگی است. سبک زندگی اسلامی در بُعد فردی، یک سبک میانه و در بُعد اجتماعی سبکی متعادل است؛ میان‌روی در سبک زندگی فردی تبیین‌کننده تعادل در سبک زندگی اجتماعی است؛ سبک زندگی اسلامی هم با دیگر نظام‌های اجتماعی و فرهنگی جامعه و هم با اجزا و مجموعه‌های خود هماهنگی و انطباق لازم را دارد و در هیچ شأنی از شؤون زندگی فردی و اجتماعی بودن توازن (افراط و تفریط) را از مسلمانان بر نمی‌تابند. تعادل در سبک

زندگی اسلامی امری موردی نیست، بلکه مدلی عام و در همه شؤونات زندگی جاری و ساری است (کافی، شعاع هاشمی خمایی، ۱۳۹۷: ۷۵-۹۹).

۵. خودسازی

خودسازی به عنوان یکی از مؤلفه‌های هویت‌ساز، به معنای تهذیب و پرورش نفس و استفاده از تمایلات نفسانی به صورت هم‌آهنگ و در جای مخصوص خود می‌باشد (دهخدا، ۱۳۷۷). این مفهوم، در اصطلاح علم اخلاق عبارت از پاک کردن و پیراستن نفس از نقایص و صفات رذیله و آراستن آن به صفات پسندیده و کمالات نفسانیه است (نراقی، ۱۳۸۶). در این تحقیق، ۱. پرورش روحيات درونی، ۲. خودکنترلی و ۳. اخلاص در نیات و اعمال، از جمله محورهای اساسی خودسازی از منظر نهج‌البلاغه است. به فرموده حضرت علی (ع)، «آن کس که درونش را اصلاح کند، خداوند ظاهرش را اصلاح مینماید و هرکس برای دینش کار کند، خداوند دنیایش را کفایت می‌کند» (حکمت/۴۲۳). همچنین «ای اسیران طمع و خواهش‌های نفس، کوتاه آید و باز ایستید، زیرا افراد متمایل به دنیا را جز حوادث سخت و صدای برخورد دندانهای حوادث به خود نیاورد» (حکمت/۳۵۹). و «در دعا با اخلاص پروردگارت را بخوان، که بخشیدن و محروم کردن به دست اوست» (خطبه/۳۱).

۶. خدامحوری

وجه شاخص و ممیزه نظام اخلاق دینی بر خدامحوری استوار است (محمدی، ۱۳۹۰: ۷۷-۹۷). در نهج‌البلاغه، ۱. خضوع و ۲. خداباوری از جمله محورهای مؤلفه خدامحوری هستند. تواضع، ترس از خداوند و رضایت به مشیت الهی از عواملی هستند که زمینه خضوع را در انسان فراهم می‌سازند. در واقع، انسانی که خدا ترس باشد در مقابل دستورات الهی، خاضع است و در روابط اجتماعی خود نیز دچار تکبر و غرور نمی‌شود. خداباوری نیز که از باور به وجود و حضور مؤثر خداوند در همه عرصه‌های زندگی است، از دیگر شاخصه‌های خدامحوری است. انسان موحد با باورمندی به خدای قادر و حکیم و خضوع در برابر فرامین او شکل‌دهنده تشخص و هویتی خدامحورانه در انسان است. در بیانات حضرت علی (ع) آمده است که «کسی که از خدا بترسد ایمنی می‌یابد» (حکمت/۲۰۸) و «هیچ سابقه شخصیتی چون تواضع نیست» (حکمت/۱۱۳) و این

که «انسان مؤمن قسمتی از زندگی خود را صرف مناجات با پروردگارش می‌نماید» (حکمت/۳۹۰).

۷. خودنگری

خودنگری بعدی از هویت انسان مطلوب نظر نهج‌البلاغه است که در دو محور ۱. خودارزشمندی‌پنداری و ۲. خودارزیابی قابل تبیین است. قدرشناسی از خود موجب پیدایش ویژگی خودارزشمندی‌پنداری در انسان می‌شود. حسابرسی از خود و توجه به عیب‌های خویشتن نیز شکل‌دهنده خصوصیت خودارزیابی در انسان خواهد شد. از فرمایشات حضرت علی (ع) است که «هر کس به عیب خود بنگرد او را از عیبجویی دیگران باز می‌دارد» (حکمت/۳۴۹) و «آن کس که قدر خود را نشناخت هلاک شد» (حکمت/۱۴۹).

۸. دنیاداری

از منظر نهج‌البلاغه، دنیاداری با محوریت توجه به امور دنیایی و در پی اصلاح معاش و بهره‌گیری صحیح از امور دنیایی حاصل می‌شود. حضرت علی (ع)، می‌فرماید: «انسان مؤمن قسمتی از زندگی خود را در طریق اصلاح معاش و زندگی‌گیش به کار می‌گیرد» و «انسان مؤمن قسمتی از زندگی خود را برای بهره‌گیری از لذت‌های حلال و دلپسند می‌پردازد» (حکمت/۳۹۰). در حقیقت توجه به دنیا تا جایی که باعث غرق شدن انسان در امور محدود دنیوی نشود و او را از عاقبت کار غافل نکند و باعث بهره‌گیری صحیح انسان از مطامع آن شود مطلوب است. هویت مطلوب انسانی در ارتباط با این بعد، شخصیت و شاکله‌ای است که در آن انسان به طرز صحیح و مطلوب از مواهب دنیوی و لذت‌های حلال دنیا برخوردار شود و در این برخورداری از افراط و تفریط پرهیزد.

۹. تعهدورزی

از منظر نهج‌البلاغه، احساس تعهد و مسئولیت دو خصیصه‌ی شکل‌دهنده هویتی تعهدورزانه در انسان است. در اهمیت این ویژگی حضرت علی (ع) می‌فرماید: «وقتی تعهد پناه‌دادن را به او دادی، جامه وفا را بر عهد خویش بپوشان و تعهدات خود را محترم بشمار» (نامه ۵۳/) و «تعهد خود را به موقع ادا کن» (نامه ۶۹).

در تبیین تربیتی نتایج تحقیق نیز می‌توان چنین اظهار داشت که نتیجه و هدف کلی تربیت از منظر اسلامی زمینه‌سازی تحقق حیات طیبه است و یکی از لزومات آمادگی برای تحقق حیات طیبه آن است که آحاد جامعه آزادانه و آگاهانه در جهت تکوین و تعالی هویت خویش، که در واقع بزرگ‌ترین دستاورد حیات هر فرد است، در تکاپو باشند. تکوین و تعالی هویت به نوبه خود نیز لزوماتی دارد. یکی از مهم‌ترین لزومات آن، توانایی افراد یا در واقع متریان در داشتن شناختی کافی از موقعیت خویش و دیگران در فرایند زندگی که در حقیقت فرایند تربیت و فرابالیدن وی است و داشتن یک حرکت تعالی‌جویانه، و اصلاح پیوسته آن با عمل آگاهانه خود است. این نیز مستلزم کسب شایستگی‌ها، صفات، توانمندی‌ها و مهارت‌هایی است که آدمی را قادر سازد تا در فرایند مستمر گسترش موقعیت‌های زندگی، آن‌ها را شناسایی کند و برای بهبود و اصلاح، پیوسته عمل متناسب را به کار بندند. هدف کلی تربیت عمومی اعم از رسمی و غیررسمی نیز عبارت است از: «تکوین و تعالی هویت مشترک انسانی، اسلامی، ایرانی متریان، همراه با توجه به وجوه اختصاصی هویت فردی و غیر مشترک به خصوص هویت جنسیتی ایشان به صورتی یک پارچه در راستای شکل‌گیری جامعه صالح و اعتلای مداوم آن براساس نظام معیار اسلامی که از طریق کسب شایستگی‌های پایه و ویژه صورت می‌گیرد» (مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم تربیت رسمی و عمومی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۱: ۲۶۸-۲۷۱). بنابراین، برای دستیابی به هدف کلی تربیت اسلامی، معیارها و مؤلفه‌هایی چون معرفت‌اندوزی، عملگرایی، استحکام‌سازی درونی، تعادل‌جویی، خودسازی، خدامحوری، خودنگری، دنیاداری، تعهدورزی به عنوان مؤلفه‌های هویت‌ساز از منظر نهج‌البلاغه به عنوان یکی از مهمترین منابع غنی اسلامی در کنار قرآن باید مورد توجه قرار گیرد.

آن بخش از نتایج تحقیق که اشاره به مقوله معرفت‌اندوزی دارد، با نتایج تحقیق‌های زمانی و همکاران (۱۳۹۹)، رضایت و رضایت (۱۳۹۹) و فرازمندی و همکاران (۱۳۹۸) که به مقوله معناداری، شناخت، معرفت‌اندوزی و اندیشه‌ورزی در تربیت انسانی می‌پردازند، هم‌خوانی دارد و با نتایج سایر تحقیق‌ها منافاتی ندارد.

با توجه به یافته‌ها و نتایج تحقیق حاضر، به دیگر محققان پیشنهاد می‌شود تا در تحقیق‌های آتی خود به شناسایی و تبیین مؤلفه‌های هویت‌ساز بر اساس آموزه‌های سایر منابع غنی اسلامی همچون قرآن و صحیفه سجادیه و بررسی ارتباط آن با اهداف تربیت پردازند.

References

- قرآن مجید (۱۳۹۷). ترجمه فولادوند، محمد مهدی.
- نهج‌البلاغه حضرت علی (ع). (۱۳۹۲). ترجمه محمد دشتی، چاپ دهم، قم: انتشارات موعود اسلام.
- افضلی، علی. (۱۳۹۳). «معناشناسی واژه عدالت در نهج‌البلاغه». تحقیق‌نامه علوی. سال پنجم، شماره اول: ۱-۱۸.
- جمعی از نویسندگان. (۱۳۹۴). دانشنامه نهج‌البلاغه، جلد دوم، تهران: انتشارات مدرسه.
- حاجیانی، ابراهیم. (۱۳۷۹). «تحلیل جامعه‌شناختی هویت ملی در ایرانی و طرح چند فرضیه». فصلنامه مطالعات ملی. سال دوم، شماره ۵: ۱۹۳-۲۲۸.
- حاجیانی، ابراهیم. (۱۳۸۸). جامعه‌شناسی هویت ایرانی، تهران: تحقیق‌کننده تحقیقات استراتژیک.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). لغت‌نامه دهخدا، دوره کامل (۱۶جلدی)، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- رضایت، غلامحسین و رضایت، فاطمه. (۱۳۹۹). «معرفت‌شناسی از دیدگاه امام علی(ع) با تأکید بر دلالت‌های تربیتی آن». تحقیق در مسائل تعلیم‌وتربیت اسلامی. سال بیست و هشتم، دوره جدید، شماره ۶: ۳۰-۵.
- زمانی، مهدی؛ دلشاد تهرانی، مصطفی و امینی سولاری، جمیله. (۱۳۹۹). «نقش انگاره سفر در معناداری زندگی از منظر نهج‌البلاغه و مؤلفه‌های آن در ساحت‌های درونی انسان». تحقیق‌نامه علوی. سال ۱۱، شماره اول: ۲۲-۱.
- فتحی، معصومه؛ سلیمانی، اسماعیل. (۱۳۹۵). «مفهوم انسان در نهج‌البلاغه». تحقیق‌های قرآن و حدیث. سال ۴۹، شماره ۱: ۹۱-۱۱۶.
- فرازمندی، میترا؛ فقیهی، علیرضا و ناطقی، فائزه. (۱۳۹۸). «اندیشه‌ورزی در آینه قرآن و نهج‌البلاغه». تحقیق‌نامه علوی. سال دهم، شماره اول: ۱۷۱-۲۰۱.
- فرهادی‌نژاد، محسن، لگزیان، محمد، منصوریان، یزدان و کفایشپور، آذر. (۱۳۹۳). «مدیریت دولتی اثربخش در سازمان‌های ایرانی؛ نظریه‌پردازی داده‌بنیاد». فصلنامه علمی مدیریت سازمان‌های دولتی. ۳، ۱، ۷۰-۵۵.
- عارف، رضا. (۱۳۸۹). «هویت اسلامی ما». اسلام پژوهی. شماره ۴: ۱۱۱-۱۳۸.
- عمید، حسن. (۱۳۹۰). فرهنگ عمید، چاپ سی و هشتم، تهران: امیرکبیر.
- کافی، مجید؛ شعاع هاشمی خمایی، سیده مرضیه. (۱۳۹۷). «میان‌روی مسیری برای تعادل سبک زندگی اسلامی». اسلام و علوم اجتماعی. سال دهم، شماره ۱۹: ۷۵-۹۹.

- مبانی نظری سند تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۱). تهران: دبیرخانه شورای عالی آموزش و پرورش.
- مرزوقی، رحمت‌الله؛ اناری‌نژاد، عباس. (۱۳۸۶). «تربیت اجتماعی از منظر نهج‌البلاغه». تربیت اسلامی. سال دوم، شماره ۴: ۱۶۳-۱۹۲.
- محمدی، مسلم. (۱۳۹۰). «ابعاد هویت‌یابی نظام اخلاقی دین با تاکید بر جنبه‌های کارکردگرایی». اندیشه نوین دینی. دوره ۷، شماره ۲۷: ۷۷-۹۷.
- معین، محمد. (۱۳۸۶). فرهنگ معین، جلد دوم، چاپ چهارم، تهران: ادنا.
- نراقی، مهدی. (۱۳۸۶). جامع‌السعادات، چاپ هشتم، قم: نشر اسماعیلیان.
- نظری، علی و خلیلی، پروین (۱۳۹۸). بررسی فرآیند نشانه‌شناسی اجتماعی در آموزه‌های علوی با تکیه بر نهج‌البلاغه با تکیه بر هویت و آداب معاشرت. تحقیق‌نامه علوی، ۱۰(۱)، ۲۶۱-۲۳۹.
- یارمحمدی‌واصل، مسیب؛ فنادی، فاطمه و غفاری، فائزه. (۱۳۹۹). «مهارت تاب‌آوری و ویژگی‌های آن از دیدگاه امام علی(ع) در نهج‌البلاغه». تحقیق‌نامه نهج‌البلاغه. ۸(۳۱)، ۱۲۹-۱۵۰.
- یعقوبی، ابوالقاسم؛ عروتنی‌موفق، اکبر و نادری‌پور، حسین. (۱۳۹۹). «واکاوی مفهوم خرد و ویژگی‌های افراد خردمند در پرتو نهج‌البلاغه». تحقیق‌نامه نهج‌البلاغه. ۸(۳۲)، ۱۴۱-۱۲۱.
- Maykut, P. & Morehouse, R. (1955). *Beginning Qualitative Research: A Philosophic and Practical Guide*. London: Falmer Press